

При цьому слід зазначити, що зміст конституційного процесу в Україні та, відповідно зміст Конституції та конституційного законодавства України, має узгоджуватися з міжнародними та європейськими правовими актами, актами країн СНД, оскільки в протилежному випадку інтеграційні прагнення держав будуть неефективними.

Бех В. П.
доктор філософських наук, професор, перший проректор
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
академік Української академії політичних наук,
Заслужений діяч науки і техніки
Бех Ю. В.
кандидат філософських наук, доцент
Національний педагогічний університету імені М. П. Драгоманова

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП І НОРМА СУЧАСНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ

Сучасна Європа швидко набуває морфологічної сталості і функціональних властивостей соціального цілого. При цьому особливу роль у інтеграційних процесах відіграють такі соціальні інститути як наука, культура, освіта і право. Її культурологічний простір спонтанно оновлюється двома шляхами: перший – пов’язаний з еволюційним підйомом світової спільноти від технократичної до інформаційної доби; другий – з впливом мігрантів з усього світу на вогник сталих суспільств з потужною соціальною захищеністю людини, наприклад, Швеція, Норвегія, Голландія, Данія та ін..

Спонтанно сформувалась гостра соціальна потреба інтелектуально освоїти набуте багатоманіття соціального життя Європи, з одного боку, а з іншого – проблема організації співжиття багатонаціональних утворень у соціальному цілому – організмі Об’єднаної Європи і відтворення цього цілого на засадах демократичного правління, реалізації прав людини, соціальної справедливості, екологічної і інформаційної безпеки.

У цій ситуації велика надія покладається на систему європейської освіти, що має готувати і готує молоде покоління європейців до життя у нових умовах, що з одного боку – забезпечує інтеграційну тенденцію, а з іншого – живить дезінтеграційні процеси, оскільки кожна особистість пам’ятає своє коріння і зберігає традиції свого народу не тільки у повсякденному побуті, але й у професійній діяльності.

При цьому освіта, як соціальний інститут у ХХІ столітті, виходить на одне з перших місць у формуванні нового суспільства, що навіть отримало специфічну назву – “суспільства знань”, як перша сходинка до інформаційного суспільства. Це

означає, що з його появою приходять і нова культура, нові цінності; це не єдина, масова культура, але певне “загальне місце” розмаїтості взаємодіючих культур.

І першою умовою співбуття багатонаціонального населення Об’єднаної Європи є формування толерантного відношення до Іншого, оскільки універсальною ознакою культури спілкування є толерантність. Тому опанувати толерантністю має кожен мешканець європейського континенту ще на шкільній лаві, оскільки це світоглядна проблема, тобто проблема формування відношення особистості до особистості Іншого і культури Іншого.

Європейська освіта має показати, що проблема толерантності виникла ще в античні часи, коли люди з різними віросповіданнями змушені були жити разом у межах великих імперій, наприклад, імперії Александра Македонського і диадохів (наступників). Так, Антиох IV Єпіфан (“уславлений”), прихильник грецької культури, прагнучи “еллінізувати” євреїв, котрі мешкали у його володіннях, освятив іудейський храм Зевсу Олімпійському, що стало приводом до повстання, початку боротьби євреїв за незалежність під проводом Маккавеїв. Юліан Н. Відступник був останнім античним імператором, котрий здійснив спробу відвернути Римську імперію від християнства.

Цю нитку продовжили гуманісти під час епохи Відродження. Аналізуючи спадщину таких освітніх європейських діячів як Дж. Локка – автора “Послань про толерантність”, та Вольтера, який створив “Трактат про віротерпимість”, ми, як і інші дослідники проблеми толерантності (Л. Вишневська, П. Комогоров, А. Погодіна, М. Хомяков, В. Шалін та інші) можемо підкреслити велике значення цих європейських гуманістів для розвитку ідеї толерантності.

Джон Локк виходив з того, що Церква – це об’єднання людей, які вірять в Бога за ради спасіння душі. Тому він розцінював релігійну віру як регламентуючу ставлення людини до Бога та інших людей. У “Листі про толерантність” він закликав людство до релігійної терпимості.

До миру між релігіями та різними соціальними верствами, до толерантності закликав і один з засновників гуманістичної філософії – Вольтер. У “Трактаті про віротерпимість” він показав згубну дію міжрелігійної ворожнечі та вивів віротерпимість як головний шлях до миру у світі, як основу розвитку людства. Ці гуманісти заклали фундамент для подальшого розвитку ідеї толерантності. С того часу толерантність трактувалася як можливість поступатися з боку держави та офіційної Церкви в питаннях віри та релігії. Віротерпимість стала першою формою толерантності.

У розвитку цього напрямку в Новий час проблема толерантності вирішувалася в формі питання та відповіді на два головні питання: які повинні бути принципи взаємодії ворогуючих Церков та як повинна будуватися взаємодія світської та релігійної влади.

Пізніше толерантність пов’язувалася зі свободою совісті віруючої людини (М. Лютер, Е. Роттердамський, Т. Мор). Вони зверталися до Євангелія, в якому

центральною є проповідь любові до ближнього, милосердя, прощення. Цих принципів притримувалися майже всі провідні філософи XVII ст. (Спиноза, Дж. Локк, Р. Уільямс) та XVIII ст. (П. Бейль, Ф. Вольтер, Д. Дідро і ін.).

У XIX ст. проблема толерантності розвивалась в ліберальній філософії. Толерантність розумілася в ній як умова внутрішньої і зовнішньої свободи, можливості вільного вибору. Розмаїття точок зору та напрямів досвіду ставало обов'язковою умовою розвитку та прогресу.

Активно продовжили вивчення питань толерантності та ненасильницьких дій філософи новітнього періоду (Є. Бистрицький, Р. Валітова, О. Грива, А. Гусейнов, В. Лекторський, М. Мчедлов, М. І. Романенко, Д. Шарп, М. Хомяков, В. Шалін та інші).

Сьогодні розуміння толерантності поглиблюється далі, наприклад французьким філософом Полем Рикером. Він відмічає необхідність не тільки гарантування свободи легітимному “іншому”, а й надання слабкому “іншому” певних переваг для самореалізації. Точніше, бажане збільшення переваг для більш слабого має бути компенсоване зменшенням шкоди для сильнішого в опозиції.

Тож, Європа вже стикалася з проблемою толерантності і позитивно її вирішила. Мова йде про явище минулого протистояння європейських народів, що відбувалось у релігійній сфері. Розуміння толерантності як терпимості є традиційним, але не вичерпним. Ще філософ XVII століття Джон Локк дійшов висновку: досконала толерантність – це не тільки свідоме та позбавлене негативного забарвлення визнання державою свободи “іншого” самому вести свої громадянські або приватні справи у будь-який спосіб, тільки без суперечок із законом. Це ще й захист з боку держави свободи кожного громадянина від будь-якого нелегітимного її обмеження.

Висновок Дж. Локка базувався на визнанні свободи невід'ємним правом людини, а також неприпустимості втручання держави у справи віросповідання та ін. В той же час він не був продуктом чисто теоретичних міркувань. Філософ осмислив і узагальнив реальні процеси, пов'язані з пошуками шляхів усунення небезпечного для країни протистояння між прихильниками англіканської церкви та різноманітними іновірцями (дисентерами), осередки яких виникли під час фундаментальних соціальних і релігійних перетворень.

Влітку 1689 року британський парламент ухвалив Акт терпимості (Toleration Act). Досить швидко з'ясувалось, що легітимне співіснування кількох церков зовсім не веде до анархії та втрати керованості, а робить державу сильнішою. У такий спосіб толерантність вперше продемонструвала на європейському континенті свій потенціал дієвого інструменту досягнення політичної злагоди різноманітних сил за умов збереження ними законної свободи і права бути самими собою.

Надалі поняття толерантності набуло поширення не тільки на сферу міжрелігійних стосунків, а й на більшість відносин у суспільстві, що виникають через відмінність людей і спільнот, багатоманітність культур.

Історично склалось так, що термін “толерантність” походить від латинського слова *tolero*, котре означає “несу”, “витримую”, “терплю”, зазначає В. Малахов [15]. Отже, це риса характеру людини, яка виявляється у ставленні до когось чи чогось, а характер – то сукупність набутих навичок, установок, принципів, які опираються і на вроджені особливості, і на світоглядні засади. Слово “набути” передбачає процес становлення, отже, толерантність як терпіння не є чимось застиглим і статичним: її завжди може набути той, кому її бракує.

Що ж означає слово “толерантність”? У перекладі на українську мову це – терпимість. Терпимість до чогось своєрідного, істотно інакшого – чиєсь думки, позиції, переконань. Це досить містке та глибоке поняття. Воно торкається і міжнародних відносин, і діалогу культур, і міжетнічних та міжконфесійних взаємин, і культури світу.

Толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Толерантний (від лат. *терпимий*) – терпимий до чийось думок, переконань, вірувань і т. ін.; витримка, самовладання; відсутність або ослаблення реагування на якийсь несприятливий чинник в результаті зниження чуттєвості до його дій.

У XIX столітті зародився, а в XX розквітнув новий (хоч і не зовсім!) напрямок у філософії – екзистенціалізм. Він визнає найбільш реальним особистий світ людини й намагається на цьому вибудувувати увесь системний підхід. У зв’язку з цим філософи та психологи навели фокус досліджень на парадигми “Я” та “Інше”. Не можна сказати, що це неправильний підхід: все залежить від того, як розподіляти акценти.

Необхідно відзначити той факт, що існували різні підходи щодо розробки проблеми толерантності в залежності не тільки від сфери прикладання, а і часу. Можна казати про розвиток ідеї толерантності в історичній перспективі. Першими до питань терпимості, та толерантності зверталися ще античні філософи. Проблема толерантності відкрито у той час ще не ставилася, але її мотиви спостерігаються в працях таких мислителів як Аристотель, Геракліт, Антифон, Сенека та інші. Тоді стихійне сприйняття толерантності включало повагу до людської гідності. Спостерігаючи різність, як природну, так і культурну, людей мислителі древності намагалися знайти шляхи до гармонізації людських відносин. Дослідники історії філософії та педагогіки наполягають на тому, що першою формою толерантності була віротерпимість, ідеї якої кореняться в етичному учінні раннього християнства (М. С. Мириманова, М. Б. Хомяков). Тоді, на тлі виникнення та розвитку релігійного розмаїття важливою ставала проблема терпимого ставлення до представників інших релігій, інших культур.

Одна зі складнощів розуміння терміну “толерантність” полягає в його значенні в різних мовах. У різних культурах воно неоднозначне і залежить від історичного досвіду народу. В англійській мові толерантність – “готовність і здатність без протесту

сприймати особистість чи річ”, у французькому – “повагу волі іншого, його образу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів”.

У китайській мові бути толерантним значить “дозволяти, допускати, виявляти великодушність стосовно інших”, а в арабській мовній групі толерантність – це “прощення, полегкість, м’якість, поблажливість, шкода, прихильність, терпіння до інших”.

Більшість вчених-росіян виходить з того, що в російській мові існують два слова з подібним значенням – толерантність і терпимість. Але разом з тим, визнається й, що “терпимість” у російській мові має і неприємну забарвленість – терпіти завжди неприємно психологічно. А “толорантність” не має завданням пригнічувати того, хто є толорантним.

У ХІХ ст. слово “терпіти” налічувало 26 лексем та відображало різноманітні значення: виносити, страждати, кріпитися, не поспішати, дати слабину і т. ін. [6, с. 267]. Аналізуючи всю багатозначність “терпимості”, ми дійшли висновку що цей термін носить пасивну спрямованість, тоді як толорантність у нашому тлумаченні – перш за все діяльнісну.

Потрібно також зупинитись на різниці між “терпимістю” та “терпінням”. Терпіння відображає поряд з усім почуття провини, чи дію з боку того, хто потерпає щось, або когось, наприклад, біль, неприємні стосунки. Тоді як “терпимість” означає повагу, або признання рівності. Таким чином, “терпимість” трактується як відкритість та свобода мислення. Так, наприклад, визначена “терпимість” у Преамбулі Статуту ООН: “...проявляти терпимість, жити разом, в мирі один з одним, як добрі сусіди” [23, 4]. З даного визначення можемо зробити висновок про дієвість, соціальну активність спрямованості даного терміну.

На рубежі ХІХ–ХХ сторіч термін “толорантність” став зустрічатись на сторінках філософських і, що немало важливе, педагогічних словників. Так, в “Філософському енциклопедичному словнику” автор статті про толорантність В. Лісовий вказує, що толорантність – це термін, “яким позначають доброзичливе, або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей” [13, с. 642]. Автор виходив з того, що світоглядною основою толорантності є цінування різноманітності – природної, індивідуальної, суспільної, культурної. В “Українському педагогічному словнику” толорантність дана як терпимість до чужих думок і вірувань [4, с. 332].

На підставі всіх перерахованих значень ми дійшли висновку, що у науковій літературі толорантність розглядається як повага і визнання рівності, відмова від домінування і насильства, визнання багатомірності і різноманіття людської культури, норм, вірувань і відмова від зведення цього різноманіття до якоїсь однієї точки зору. Таким чином, толорантність припускає готовність прийняти інших такими, якими вони є, і взаємодію з ними на основі згоди. Існує небезпека зведення толорантності до індиферентності і конформізму, обмеженню інтересів інших і своїх власних в ім’я

“згоди”, але, з нашої точки зору, толерантність обов’язково припускає взаємність і активну позицію всіх зацікавлених сторін.

Таким чином, співіснування громад у сфері релігії і державного життя за принципом толерантності позитивно вплинуло на європейський соціальний розвиток і тому набуло у її колективній свідомості вагу однієї з абсолютних духовних цінностей. У науці і політиці робляться спроби відстежувати взаємозв’язок між соціальними струсами та відповідними реакціями доквілля на стихійні сплески людського озлоблення, насильства, агресії у вигляді найрізноманітніших природних катаклізмів, землетрусів, повеней, тайфунів тощо.

І якщо свободу, демократію, ринок нам виставляють як панацею від усіх наших бід, що автоматично оздоровить країну, то це свідчить, принаймні, про відсутність розуміння того, що панацеєю це може бути лише за умов правильного духовного наповнення людини, за відчуття абсолютних цінностей, з-поміж яких толерантність посідає далеко не останнє місце. Адже толерантність як одна з норм поведінки людини має величезне значення для дотримання миру та злагоді в цивілізованому суспільстві, соціально-економічного розвитку всіх народів. Адже, як зазначив 16 листопада 2000 року президент Генеральної Асамблеї ООН Херрі Холкері, толерантність – це та цінність, яка робить мир досяжним.

Толерантність включає в себе і глибокі правові засади. Без терпимості, врахування інтересів одне одного, без рівноправності народів, їхніх культур неможливий розвиток, прогрес цивілізації. Сьогодні на європейському континенті толерантність належить до основоположних демократичних принципів, пов’язаних з концепціями плюралізму, соціальної свободи і прав людини. Проблема толерантності набула особливої актуальності з розвитком загальносвітових інтеграційних процесів у різних галузях економічного, культурного, суспільного життя, освіти. Бути толерантним – означає виявляти повагу до іншого способу життя, інших почуттів, традицій, ідей, вірувань.

Зовнішні вияви культури спілкування втілює етикет. Слово “етикет” (франц. *Vtiquette* – прикріплювати) означає – сукупність правил поведінки, які стосуються зовнішніх виявів ставлення до людей: поведіння з оточенням, форми звертання, вітання, побажання, вибачення, поведінка в громадських місцях, манери (франц. *maniere* – прийом, спосіб дії) й одяг. Так, у мусульманських країнах (за дипломатичним етикетом) недоречно, сидючи під час бесіди, закладати ногу за ногу, оскільки вважається, що така поза демонструє зневажливе ставлення до співрозмовника. Загалом на Сході прямий, відвертий погляд сприймається як неповага до співрозмовника.

Культура спілкування загалом і міжнаціонального зокрема передбачає знання у галузі соціальної психології типів темпераменту, правил етикету, особливостей характеру. Проблема характеру цікавила представників давньогрецької філософської

думки. У давньогрецькій філософії відомий термін “етос” (грец. *ethos* – звичай, вдача, образ думок, поведінка, характер).

З “етосом” пов’язана назва “етика”, яка в дослідженнях Аристотеля набула значення самостійної філософської дисципліни – науки про норми людської поведінки.

В античній Греції “етос” розуміли радше як характер (грец. *Charakter* – особливість, ознака, визначальна риса) особистості, сформований традиціями і звичаями. В античності домінували уявлення про те, що людський характер незмінний, а притаманна кожній людині вроджена вдача (етос) зумовлює всі його вияви. Звідси – передумови античної фізіогноміки і типології характерів.

Питання типізації особливостей людської поведінки розглядав Теофраст (Феофраст, із Ереса (Лесбос); 372–288 до н.е.) – грецький філософ, вчений, учень і друг Аристотеля, відомий представник перипатетичної школи.

У праці “Характери” Теофраст обґрунтував 30 характерологічних типів особистості (позитивних і негативних). Тут певною мірою простежується зв’язок із дослідженнями Аристотеля (про “великодушність”). У певному сенсі дослідження Теофраста становлять підґрунтя для подальших пошуків у галузі характерології.

До проблем національного характеру зверталися французькі філософи Ш. Монтеск’є (1689–1755) і К. Гельвецій (1715–1771), англійський філософ Д. Юм (1711–1776), німецькі філософи І. Кант (1724–1804), Й. Гердер (1744–1803), Г. Ф. Гегель (1770–1831).

Термін “характерологія” в науковий обіг увів німецький філософ Ю. Базен у праці “Нариси з характерології” (“*Beit rage zur Charakterologie*”, Bd 1-2, 1867). Вагомий внесок у дослідження психологічних аспектів характерології різних народів, а також міфу, релігії, мистецтва зробив В. Вундт (1832–1920) – німецький психолог, фізіолог, мовознавець, філософ. Йому належить фундаментальна праця в десяти томах “Психологія народів” (“*Volkerpsychologie*”, 1900–1920).

У визначенні національного характеру вчені передусім виділяли духовне життя народу. Звідси: “національний характер – особливе з’єднання духовних сил, зовнішнім виявом яких є життя народу” (Крижицький, 1912, с. 110).

Д. Чижевський вважав, що під час дослідження національного типу необхідно враховувати особливості народної творчості, аналіз дуже яскравих історичних епох, які народ пережив, досвід духовних пошуків найвидатніших представників цього народу.

За висновком науковців, “етичні норми, що укорінені в життєвому світі, обмежені самоочевидностями традиційних життєвих форм певної соціокультурної спільноти, де взаєморозуміння щодо смислів задається дорефлексивно й дораціонально, тобто вже тим, що люди живуть у цій спільноті. Це онтологічний вимір етичних норм, який виступає як етос. Власне буттєвий сенс цього поняття і засвідчує його етимологія, що було заново відкрито М. Гайдеггером, згідно з яким етос означає

саме місце перебування, місце мешкання, в якому людина живе та перебуває” [9, с. 279].

Адже толерантність як одна з норм поведінки людини має величезне значення для дотримання миру та злагоди в цивілізованому суспільстві, соціально-економічного розвитку всіх народів.

16 листопада 1995 р. на XXVIII сесії Генеральної конференції держав-членів ЮНЕСКО було одностайно прийнято Декларацію принципів толерантності. Відтоді ця дата відзначається як Міжнародний день толерантності. “Взаємотерпимість, толерантне ставлення один до одного, солідарність, діалог і взаєморозуміння, – говориться в Декларації, – повинні стати нормою поведінки і дій всіх людей без винятку, груп людей, політичних партій, громадських організацій і рухів, адже толерантність є не тільки важливим принципом, а й необхідною умовою миру та соціально-економічного розвитку людей”.

Поняття толерантності широко застосовується в різних суспільно- політичних сферах життя суспільства на що має роботи акцент освіта, демонструючи організаційний потенціал принципу толерантності. Залежно від сфери вживання даного поняття його розуміння дещо варіюється залежно від точки зору і координат його вживання. Так, толерантність може бути розглянута в різних контекстах.

Подолання етнічних конфліктів великою мірою залежить від держави, однією з функцій якої є формування законодавства, яке б забезпечувало рівні можливості усім націям і соціальним групам, тобто було б “толерантним”, демократичним.

Толерантність у релігійному відношенні необхідна не лише прихильникам будь-якої релігії, але й невірющим чи атеїстам. Релігія – то область духа людини, казав філософ Гегель, яка сягає його глибин. Вона споріднена із розумом, совістю, волею, що є визначальним у формуванні світогляду людини. Теїсти та а-теїсти (Тео, грец. означає Бог, а – заперечна частка) мають спільні інструменти щодо пізнання світу-буття: розум, емоції, волю, а тому їм легко спілкуватися за умови, коли будуть толерантні один до одного!

Толерантність обґрунтовується на підставі досить різних точок зору, з яких найбільше поширені такі: Позиція християнської терпимості. Вона ґрунтується на:

- концепції рівності усіх людей у їхніх гідності та свободі, як створених за образом і подобою Бога;

- кожен має право на свою думку, тобто на несхожість на інших;

- ніхто, крім Бога, не має монополії на істину і право на особливу близькість до неї;

- оскільки людина ушкоджена первородним гріхом, як людські спільноти, так і влада та держава також не гарантовані від помилок;

- порушення загальнообов’язкових норм поведінки, зафіксованих у світових релігіях (не вбивай, не кради, не зашкодь та ін.) не підлягає включенню до сфери толерантності [16].

Позиція відділення церкви від держави. Держава, виступаючи як світська нерелігійна інстанція, не повинна порушувати принцип свободи совісті, має виявляти однакове ставлення до різних віровизнавчих спільнот, атеїстів, а також прихильників різних норм моралі; у цьому вона керується необхідністю “загального блага” [14].

Позиція універсальності прав людини, конституційної демократії та громадянської рівності усіх людей в їхніх свободі та гідності.

“Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства” [10].

Позиція державного патерналізму. Держава визнає терпимість до релігійних та ін. груп, якщо вони не ставлять під сумнів владу монарха та його династії, а також певні особливості державного ладу (наприклад – пануючу релігію), на підставі чого влада “добровільно” терпить практику меншості, яка, у свою чергу, не має переходити межі допустимого [24].

Толерантність як тип світогляду нині широко культивується у європейській освіті. Так, наприклад, відомий російський психолог, що стоїть на чолі російської психолого – педагогічної школи, що активно працює з напрямку формування толерантної особистості, А. Г. Асмолов виділяє наступні аспекти толерантності: еволюційно-біологічний, політичний, етичний, психологічний і педагогічний [1, 6].

В еволюційно-біологічному плані розробка концепції толерантності спирається на уявлення про “норму реакції”, тобто допустимому діапазоні варіантів реагування, властивих тому або іншому біологічному виду. Таким чином, в даному випадку толерантність розуміється як біологічна характеристика організму, його здатність вибірково реагувати на подразники, ігнорувати ряд з них.

Німецькі автори поділяють біологічну толерантність на: фізіологічну – представлену у вигляді властивості організму витримувати відхилення певного екологічного чинника в допустимих межах і екологічну толерантність – переносність окремих видів зміни середовища [2, с. 341]. Причому фізіологічну толерантність вони ставлять вище за екологічну толерантність по її значенню.

В охороні здоров’я толерантність розуміється як стійкість організму до дії деяких речовин, здатність переносити токсичні дози наркотику, алкоголю, нікотину. Вважається, що підвищення толерантності виявляється в тому, що первинна доза токсичної речовини не викликає колишньої ейфорії, бажаного ефекту [25, с. 243].

В етичному плані концепція толерантності виходить з гуманістичних течій, в яких підкреслюється невмируща цінність різних достоїнств і чеснот людини, у тому числі достоїнств, що відрізняють одну людину від іншої. Якщо різноманітність людей, культур і народів виступає як цінність і гідність культури, то толерантність, будучи нормою цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовністю до ухвалення інших логік і поглядів, виступає як умова збереження різноманітності, історичного права на несхожість.

В політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади допускати інакомислення в суспільстві, дозволяти в рамках конституції діяльність опозиції, здатність гідно приймати поразку в боротьбі. Таким чином, протилежним є прояв політичного насильства стосовно якої-небудь соціальної групи, жертвами якої стають національні і соціальні меншини [26].

О. Г. Асмолов, говорячи про політичну толерантність, розглядає її з позиції влади¹ [1, 6]. Цікава позиція особистості, її політична поведінка, яка демонструє її відношення до принципів і норм політичного устрою, і обумовлена політичною культурою. Політологи Г. Алмонд і С. Верба розглядали політичну культуру як духовно- психологічне явище, орієнтоване на політичну дію [26, с. 398]. Загалом від політичної культури особистості залежить характер її політичних дій – чи буде це толерантне ставлення до опозиції, адекватний вираз своєї незгоди і бажання дійти до єдиної думки, або політична поведінка виражатиметься в екстремізмі, насильстві, можливо, тероризмі.

Цікавий факт, що у сфері економіки поняття толерантності не визначено, оскільки воно не може знаходитися в координатах дії основного принципу побудови ринку – конкуренції, суперництва між виробниками. Можливий розгляд толерантності в умовах конкуренції, у разі ототожнення її з “чистою” конкуренцією, яка забезпечує рівні права всім виробникам і виключає нечисту, “брудну” боротьбу між конкурентами [17, с. 188].

Розглядаючи історію міжнародних документів, якими сьогодні зазначенні права людини, ненасильство та толерантність одного до другого, стверджено визнання рівноправності серед людей та необхідність підтримки прав меншостей, ми маємо на увазі наступні міжнародні акти:

1. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права;
2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права;
3. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації;
4. Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього;
5. Конвенція про права дитини;
6. Конвенція 1951 року про статус біженців і Протокол 1967 року, що стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти в цій області;
7. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок;
8. Конвенція проти тортур і інших жорстоких, нелюдських і принижуючих гідність видів звернень і покарання;
9. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії і переконань;
10. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин;

¹ *Асмолов А. Г. Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – С. 5-7.*

11. Декларація про заходи по ліквідації міжнародного тероризму;

12. Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції з прав людини.

Зацікавленість людства до толерантності як шляху створення безпечного суспільства підштовхнула ЮНЕСКО до прийняття Декларації принципів толерантності. Вона була стверджена у Парижі резолюцією 5.61. Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р. У тому же році було зроблено переклад Декларації з англійської – Declaration of principles on tolerance – на російську мову – “Декларація принципів терпимості”. У пізніших варіантах “терпимість” замінили на “толерантність”. У даному факті відобразилась та розбіжність у трактовці терміну, яка існувала на той час. Неодмінним і не підлягаючим сумніву було те, що у Декларації пріоритет у розвитку ідей толерантності було віддано системі освіти. З того часу процес теоретичного обґрунтування даних питань та їх прикладання до освітянської практики набув інтенсивності.

Як видно з вищевикладеного матеріалу, толерантність охоплювала у різні періоди європейської історії різні горизонти соціального буття її населення. Найбільш гострі суперечки послідовно виникали у релігійній, державній, політичній сферах. Сьогодні хвиля толерантності докотилась до освітянської сфери і охоплює педагогічну діяльність.

Вперше питання про педагогічну толерантність підняв М. Бубер. Він виділив ряд важливих якостей толерантності, показавши зв'язок толерантності з життям людей у малих групах, виявив риси толерантної та інтолерантної особистості [3]. Поступово виникла необхідність створення нового напрямку в педагогічній науці – педагогіки толерантності.

В російській науці вперше про це написав відомий російський педагог В. О. Тишков [21]. У другій половині 90-х – початку 2000-х років склався науковий напрям, який працював в руслі педагогіки толерантності. Дослідники вивчали різні боки толерантності з метою прикладання результатів у сферах педагогіки та психології (А. А. Глебов, Е. М. Громова, Л. М. Іванова, Л. П. Ільченко, А. Н. Іоффе, В. Е. Козлов, Н. М. Лебедева, З. Ф. Мубинова, І. В. Миротворська, О. П. Непочатих, М. А. Перепеліцина, М. І. Рожков, Є. В. Рибак, В. В. Соколова).

В тому числі й у педагогіці співпраці, толерантності, яка виходить із концепції людини як найвищої цінності, як мети всього суспільного процесу, а не його засобу. Загалом толерантну особистість студента спроможний виховати, сформувати лише фахово підготовлений і толерантний у всіх відношеннях педагогічний колектив. Тому слід добиватися того, щоб усюди – в сім'ї, навчальній аудиторії, там, де йде обмін ідеями, думками, де відбувається навчання і спілкування, – толерантність стала нормою поведінки та взаємоповаги.

Виникає необхідність у формуванні в підростаючого покоління здатності бути толерантними, у становленні в нього життєвої компетентності, яка допомагає зорієнтуватися в складному, різноманітному, суперечливому світі.

Психологічне та соціальне завдання трансформуються в педагогічне, що має багатозначний сенс – виховання толерантної свідомості. По суті, це світоглядна проблема, яка має ознаки глобалізації в сучасних умовах розбудови соціально-економічних відносин у державі.

З одного боку, толерантність є психологічною характеристикою індивіда, того, як він сприймає й усвідомлює світ. Проте, терпимість, як притаманна індивіду умовна риса, не може виявитися до тих пір, поки він не вступить у взаємодію з іншими людьми, групами, інститутами, з усім тим, що є значущим для нього або набуває такої значущості під час взаємодії.

З іншого боку, за деякими концепціями та теоріями, індивіду притаманна протилежна толерантності психологічна інтенція – інтолерантність. Особливо продуктивною в цьому напрямку є теорія ідентичності, згідно з якою в людському бутті завжди існує дихотомія “ми” “вони”, завдяки якій людина конструює власне бачення реальності, визначає значущість і цінність чинників навколишнього світу. Але ця дихотомія продукує потенцію інтолерантності в людині з того самого часу, як вона починає пізнавати світ, структурувати його в своїй свідомості.

І далі, у процесі самопізнання та розвитку свого “Я” людина змушена робити постійний вибір між толерантністю й інтолерантністю, закладений в її ставлення до світу механізмами самозахисту [20].

Можна говорити про толерантність на психологічному і соціальному рівнях. Толерантність на психологічному рівні – внутрішня установка та ставлення особистості до зовнішнього подразника, на соціальному рівні – дія або суспільна норма [22]. У психології під толерантністю розуміється властивість соціальної системи, яка характеризується прийняттям іншої системи, її елементів і виявів, ненадання їм опору. Виокремлюється конструктивна толерантність, що збільшує вірогідність стійкого функціонування та вдосконалення системи.

Деструктивна толерантність, навпаки, за рівних умов зменшує вірогідність стійкого функціонування і вдосконалення системи та перешкоджає її стійкому функціонуванню і вдосконаленню.

Отже, толерантність – не пасивне, не природне підкорення думці, поглядам та діям інших; не покірне терпіння, а установка, активна світоглядна позиція, яка виражається в психологічній готовності до терпимості в ім’я взаєморозуміння, позитивної взаємодії з людьми іншого культурного, національного, релігійного, соціального або світоглядного середовища, людьми інших поглядів і позицій.

Діяльнісний аспект толерантності виявляється в умінні вислуховувати, бути уважним співрозмовником, який поважає думку інших, виваженим і спокійним у конфліктній ситуації, яку може коректно вирішити. Толерантне ставлення передбачає доброзичливе ставлення до оточуючих, різноманіття та багатоваріантність доброзичливої позиції.

Аналізуючи, різні підходи до толерантності, здійснені різними авторами, можемо визначити, що толерантність розглядалась вченими як-то: соціальна цінність, норма соціального життя, принцип людських взаємовідносин, поведінки, особистісна якість. Крім того необхідно відмітити, що існує поняття про різні типи толерантності. Найбільш повно їх проаналізував та показав В. А. Лекторський. Він представив толерантність як:

– байдужість до існування різних поглядів та практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються, при умові, що вони не суперечать загальнолюдським нормам;

– повага до іншого, якого я не розумію і з яким я не взаємодію. Цей тип відокремлюють в силу рівноправності культур і відсутності привілейованої системи поглядів і переконань;

– терпимість до слабкості інших. Цей тип носить деякий зневажливий контекст. Це співпадає з плюралізмом і пов'язане з виділенням привілеїв у системах поглядів та цінностей;

– розширення власного досвіду та критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму [12, с. 46-54].

Спираючись на класифікацію, запропоновану В. А. Лекторським, та на аналіз праць різних авторів можемо більш узагальнити підходи до толерантності:

– як риси пасивного характеру, не спрямованої на дії, яка виражається в ліберальному сприйнятті відмінностей, адже тоді, коли вони, здається, не можуть бути сприйнятими (В. В. Величко, А. В. Дергай, Г. Д. Дмитрієв, Д. В. Карпович, О. М. Славчик);

– як активну позицію, критично підтримуючу іншу даність (Н. К. Бахарева, Н. В. Бондаренко, М. С. Мириманова, Г. У. Солдатова, А. А. Погодіна, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова, Н. Г. Юровських та ін.), яка збагачує власний досвід.

Що стосується власної позиції автора, то ми дотримуємось другого підходу, оскільки вважаємо, що існують велика різниця між пасивною релігійною терпимістю і цілераціональним волевиявленням особистості - витримкою.

Терплячість визначають як уміння підтримувати шляхом допоміжного вольового зусилля інтенсивність роботи на заданому рівні за умов виникнення внутрішніх перешкод (наприклад, якщо є втома, поганий настрій, за незначних хворобливих виявів).

Витримка – це здатність вольовим зусиллям швидко гальмувати (послаблювати, сповільнювати) дії, почуття та думки, що заважають здійсненню прийнятого рішення. Витримка, витриманість вольовий стан, який пов'язаний із самовладанням, умінням контролювати свої почуття, підкоряти дії поставленій меті тощо.

Волю особистості характеризує також її організованість, яка полягає в умінні людини керуватись у своїй поведінці чітко визначеним планом. Ця якість вимагає вміння не тільки неухильно втілювати в життя свій план, а й виявляти необхідну

гнучкість у разі зміни обставин дійсності. Дотримуючись цього підходу, розцінюючи толерантність як активну сенсоутворюючу, яка має прояви в поведінці та діяльності позицію, ми і плануємо стратегію формування толерантності у молоді.

У процесі формування толерантності у молоді виділяють декілька аспектів [19]. Ми ж будемо розглядати як системоутворюючі такі критерії:

- толерантність у міжособистісному спілкуванні;
- толерантність в етнічному відношенні;
- толерантність у релігійному відношенні.

Це пов'язано з тим, що саме вони найчастіше стають “каменем зіткнення” в процесі соціалізації молоді. Люди бувають із: дуже сильною волею (їх називають залізними, вольовими); сильною волею; помірною волею; слабкою волею; безвольні.

Міжнародна комісія ЮНЕСКО стверджує, що глобальною перспективою розвитку освіти у XXI сторіччі поставлене завдання - освіта повинна допомагати тому, щоб, з одного боку, людина усвідомлювала свої корені та була здатна визначити своє місце у світі, а з іншого боку, виховати в ній повагу до інших культур [7].

Одним із основних протиріч у процесі соціалізації сучасної молоді є протиріччя між універсальним загальнолюдським характером сучасної освіти та національним характером життя особистості. Спостереження сучасних вчених (О. Н. Джуринський, В. А. Єршов та ін.) показують, що особистість, яка має велику кількість національних особливостей, зазнає значних труднощів щодо адаптації в сучасному поліетнічному соціумі.

Сучасна система освіти побудована переважно на зразках світової культури. Її завдання – виховувати особистість на рівні досягнень світової культури (прилучити, навчити користуватися тощо). Але механізми включення особистості в безпосереднє соціальне життя більше пов'язані з особливостями конкретної соціальної ситуації: у сім'ї, у місцевій школі, селі або селищі, місті, серед найближчих родичів чи друзів. З цією ситуацією пов'язані механізми соціальної адаптації (дезадаптації) особистості підлітків, молоді. Тому завдання освіти – створити таку систему виховання, яка б забезпечувала функціонування механізмів розвитку культури особистості, формування образу людини [5].

Підготовка європейського педагога має бути універсальною у цьому відношенні. Тому є сенс включити до стратегії толерантної освіти вимоги до фахівця гуманітарного профілю (педагога, психолога, соціального працівника), які передбачають те, що фахівець повинен знати, уміти та його професійно важливі якості стосовно особливостей полікультурного і багатонаціонального середовища [8]. Він повинен **знати**:

- історію та культуру народів, які проживають у регіоні, основи релігій жителів; соціальну, народну та етнопедогогіку, соціальну та етнопсихологію;
- тенденції в розвитку світової спільноти такі як: глобалізація, урбанізація, децентралізація, маргіналізація тощо;

– соціальні та психологічні особливості особистості учня, студента, клієнта, що обумовлені статтю, віком, місцем проживання, національністю, іншим;

уміти:

– спілкуватись та взаємодіяти з людьми – дітьми, молоддю, клієнтами – представниками різних культурних груп з урахуванням їх вікових, гендерних та інших особливостей;

– надавати допомогу в адаптації особистості та групи, якщо вони є представниками інших культур;

– проводити реабілітаційну роботу з відтворення втрачених соціальних зв'язків у полікультурному середовищі;

– допомагати інтегруватися особистості чи групі в культуру;

бути:

– емпатійним, толерантним, рефлексивним, соціально гнучким, тобто здатним швидко реагувати на соціальні зміни. Тому підготовка фахівців (філософів, педагогів, психологів) крім традиційних цілей повинна включати наступні компоненти: знання геополітичної та етнокультурної специфіки регіону, знайомство з культурами народів, що проживають у регіоні, спеціальну соціально-філософську та соціально-педагогічну підготовку. Означені тенденції впливають на характер та особливості освіти і виховання в полікультурному соціумі, а також певним чином обумовлюють процес підготовки фахівців до роботи з молоддю в умовах полікультурності. Спеціальна професійна підготовка обов'язково повинна накладатися на світоглядні та історико-культурні уявлення студента.

У цьому випадку йдеться про світогляд як систему знань, поглядів та відносин студента. Його обов'язковою базою стають знання в галузі історії, культури, релігії, етнопедагогіки та етнопсихології народів, що проживають у даному регіоні, а також переконання в необхідності збереження світу і стабільності в регіоні, у країні й у світі в цілому. Повага до особистості, готовність відстоювати її права та інтереси, незалежно від її культурної, національної, релігійної приналежності. Окрім того, можна говорити про розвиток полікультурного мислення як особливу складову мислення студента. З цією метою необхідно передбачити:

– формування уявлень про культурне, національне, релігійне різноманіття світу і необхідність приймати це різноманіття як даність;

– визнання права за всіма народами і культурами на свою самобутність;

– оволодіння спеціальним понятійним апаратом, що дасть змогу описувати себе та інших в культурному різноманітті. У контексті формування полікультурного мислення особливо виділяють специфічні види розумової діяльності, такі, як: інтерпретація, ідентифікація, рефлексія, проектування, моделювання [8, с. 27].

Щоб виховати толерантну особистість, необхідні чималі зусилля. Причому з обох сторін. На мою думку, толерантність кожного викладача починається з професіоналізму, педагогічної майстерності, певної навчально-методичної свободи. Не

так суттєво, за якою методикою працює педагог, яку структуру занять він обирає, головне – вплив на фахові особистісні здобутки студента як кінцевий результат навчально-виховного процесу.

Толерантність у взаєминах “викладач – студент” – надзвичайно складна проблема. І все ж вона вирішувана. Дві сторони мають проявляти здоровий глузд, силу волі, неупередженість, розвинене почуття відповідальності, зокрема старших за молодших. Якщо ж цього немає, неминучі конфлікти, зриви, непорозуміння.

Чому загалом виникають несприйняття, а то й агресія одне до одного? Відповідь проста: як правило, через духовну невихованість, відсутність належного досвіду саме в культурно-педагогічній площині.

Зустрічаючись з іншими людьми, традиціями, звичаями, культурами, ми не завжди уявляємо як себе поводити, бо погано знаємо, з чим маємо справу. Трапляється це як на міжособистісному, так і на міждержавному рівнях. Брак досвіду, культури спілкування, незнання міжкультурних і людських розбіжностей породжують нетолерантність. Єдиний спосіб протистояти цьому – підвищувати культурний і освітній рівень.

В тому числі й у педагогіці співпраці, толерантності, яка виходить із концепції людини як найвищої цінності, як мети всього суспільного процесу, а не його засобу. Загалом толерантну особистість студента спроможний виховати, сформувати лише фахово підготовлений і толерантний у всіх відношеннях педагогічний колектив. Тому слід добиватися того, щоб усюди – в сім’ї, навчальній аудиторії, там, де йде обмін ідеями, думками, де відбувається навчання і спілкування, – толерантність стала нормою поведінки та взаємоповаги.

Також дискусії точаться з приводу міри толерантності – якою мірою і в яких ситуаціях толерантність має бути присутня. Проблематичною є повна (радикальна) толерантність, яка вимагає толерантності навіть до радикалів, що потенційно становлять загрозу для дотримання прав частини громадян або стабільності соціальної системи.

Ефективна толерантність неминуче повинна бути абсолютною, і, щоб дієво виконувати свої функції – бути примусом, бути нетолерантною до нетолерантності. К. Поппер (Karl Popper) це визначив як “парадокс терпимості”: “необмежена терпимість повинна привести до нетерпимості”. У цьому плані суперечка стосується меж терпимості – наскільки суспільство і його соціальні інститути мають віднайти розумні засоби самозбереження, що певною мірою підмінює принцип толерантності [18].

Американський дослідник Р. Інглехарт (Ronald Inglehart) безпосередньо пов’язує толерантність із рівнем матеріального добробуту, економічним прогресом та типом культури. Вона, на його думку, залежить від того, чи суспільство ближче до “традиційної”, чи до “секулярно-раціональної” культури. Суспільствам першого типу культури властиві “цінності виживання”, неповага до етнічного рівноправ’я, рівності

статей, низький рівень міжособистісної довіри, нетерпимість до інакомислячих; для спільнот з культурою другого типу характерні “цінності самовираження” [11], [27].

Підкреслимо, що розподіл людей на толерантних та інтолерантних необхідно визнати за умовний. Скоріше за все, можна казати про деяку спрямованість особистості – толерантну або інтолерантну, оскільки кожна людина протягом життя скоює і толерантні, і інтолерантні вчинки. Цей факт відзначають багато дослідників проблем толерантності (Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова та ін.). У зв'язку з цим звернемося до критеріїв толерантності з метою більш чіткого визначення задач формування толерантної особистості. Питання про критерії толерантності неодноразово розглядалося різними авторами (А. Г. Асмолов, В. В. Глебкін, П. Ф. Комогоров, А. А. Погодіна, В. С. Собкін, Г. У. Солдатова, В. В. Шалін та ін.).

Таким чином, аналізуючи толерантність з точки зору соціальних установок, знань, якісних рис та інструментальних вмінь, можна дійти до висновку, що критеріями толерантності є такі інтегративні характеристики особистості як-то: а) терпимість, б) емпатійність, в) комунікативність, г) емоційна стабільність, д) соціальна активність, є) достатній рівень культури та освіти, ж) достатній рівень розвитку мислення.

Дані критерії можуть бути використані у системі формування толерантності у молоді для постановки завдань, проектування виховного процесу, діагностики розвитку особистості та групи, для оцінки результатів педагогічного процесу на теренах сучасної Європи.

На основі вищевикладеного можна дійти до висновку, про те, що толерантність як явище, потреба, цінність, норма і принцип поведінки у сфері розбудови європейської освіти є необхідним елементом, оскільки толерантність, як властивість свідомості особистості, має бути сформована ще у школі. Вона потрібна людині на протязі усього життя і у будь-якій сфері її життєдіяльності. Тому її сміливо можна включати у перелік європейських цінностей, норм професійної діяльності педагогів і принципів їх поведінки у глобалізованому суспільстві інформаційної доби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Асмолов А. Г.* Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. – М. : Смысл, 2000. – С. 5-7.
2. *Биология.* Справочник школьника и студента / под ред. З. Брема, И. Майне ; пер. с нем. – М. : Дрофа. 1999. – 400 с.
3. *Бубер М.* Я и ты. Пер. с нем. – М. : Высшая школа, 1993. – 175 с.
4. *Гончаренко С. У.* Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
5. *Грива О. А.* Толерантність молоді в полікультурному середовищі : монографія. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 275 с.
6. *Даль В.* Толковый словарь русского языка. – М., 1998. – С. 267.
7. Доклад международной комиссии ЮНЕСКО о глобальных стратегиях развития образования в XXI веке. – Internet- [http://copyright. iile.ru/news_oon](http://copyright.iile.ru/news_oon)

8. *Ершов В. А.* Формирование поликультурного мышления – условие сохранения целостности многонационального государства // Известия Академии педагогических и социальных наук. – М., 2002. – С. 22-29.
9. *Єрмоленко А. М.* Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії [Текст] : дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.05 / Єрмоленко Анатолій Миколайович ; НАН України, Інститут філософії. – К., 1996. – 422 с. – (Єрмоленко, 1996, с. 279).
10. Загальна декларація прав людини.
11. *Инглхарт Р.* Культура и демократия // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона и С. Хантингтона. – М., 2002. – С. 106-128.
12. *Лекторский В. А.* О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46-54.
13. *Лісовий В.* Толерантность // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002. – С. 642.
14. *Логинов А. В.* Глава 5. Толерантность в государственно-конфессиональных отношениях (Зарубежный опыт) // Толерантность. – М., 2004.
15. *Малахов В. А.* Етика спілкування : навч. посібник. – К. : Либідь, 2006. – 400 с. – С. 329.
16. *Новик В.* Духовный смысл толерантности (Толерантность: сила или слабость?).
17. *Основи економічної теорії : підручник.* – Кн. 1. / за ред. Ю. В. Ніколенко та ін. – К. : Либідь, 1998. – 272 с.
18. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги. – К., 1994.
19. Проблемы толерантности в подростковой культуре / под ред. В. С. Собкина. – М. : Мин-во образования Рос. Федерации, 2003. – 280 с.
20. *Романчук О. М.* Толерантні та особистісно-сміслові детермінанти професійної підготовки соціальних працівників / О. М. Романчук // Наукові студії із соціальної та політичної психології : збірник наукових праць Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України – К. : ІстаПП АПН України, 2008. – Вип. № 20 (23). – С. 159-170.
21. *Тишков В. А.* О толерантности. (Доклад на общем собрании Академии педагогических и социальных наук). – Отдельный оттиск. Без места и года издания. – 12 с.
22. Толерантность как основа социальной безопасности / под ред. Н. П. Медведева. – Ставрополь : Сервисшкола, 2002. – 280 с.
23. Устав ООН. – М., 1985. – 19 с.
24. *Хабермас Ю.* Расколотый Запад / пер. с нем. О. И. Величко и Е. Л. Петренко. – М., 2008. – С. 9-29.
25. *Шалин В. В.* Толерантность: (Культурная норма и политическая необходимость) / В. В. Шалин. – Ростов-на-Дону : Сов. Кубань, 2000. – 255 с.
26. *Шилборд Н. И., Петрухин А. С., Кривошеев В. Ф.* Политика и право : учебное пособие. – М. : Дрофа, 1995. – 416 с.
27. *Inglehart R.* Inglehart-Welzel Cultural Map of the World.